

Spéder Zsolt

A hazai termékenységi magatartás nemzetközi összehasonlításban

Bírálat

1.) A szerző a dolgozatában vázolt kutatásainak célját és kutatási kérdésfeltevését a következőképpen fogalmazza meg: „a dolgozat célja, hogy megértsem a termékenység szintjének rendszerváltást követő csökkenését majd pedig emelkedését, és ezen változások mozgatórugóit, hogy feltárjam, milyen új termékenységi minta alakul ki hazánkban a mélyreható társadalmi változások nyomán, és hogy mennyire egyediek, illetve mennyire általánosak a magyarországi folyamatok“. Mindezt főleg nem a termékenységi magatartás és családalapítás magyarországi tendenciáinak, hanem a *gyermekvállalási szándékok és ezek valóra váltása összefüggéseinek kiemelt és részletes elemzésével és elméleti magyarázatának figyelembevételével.*

A választott témakör, a választott kutatási fókusz, a megválaszolandó kérdések szerintem igényes és új felismeréseket ígérő, a tudományos vitákat új kérdésekkel gazdagító kutatási koncepciót jelentenek.

2.) A szerző dolgozatának *I. fejezetében* részletesen bemutatja és értékeli a demográfiában eddig nemzetközileg alkalmazott általános elméleti perspektívákat és átfogóan vázolja a posztkommunista országokban lezajló termékenységi (és párkapcsolati) változások értelmezése céljából kialakított elméleti kereteket.

A szerző az itt leírtakkal bizonyítja, hogy a dolgozat témakörében az eddig alkalmazott elméleteket, ezeknek a magyar és nemzetközi szakirodalomban leírt értékeléseit alaposan és átfogóan ismeri, ezeket kritikai szemmel maga is képes értékelni és ezekből releváns és konceptuális kutatási következtetéseket tud levonni. Összegző megállapításai a gyermekvállalási döntésekkel (választás és döntés) foglalkozó elméletek fókuszált leírásának és kritikus értékelésének tekinthetők, a magyar és nemzetközi szakirodalmat gazdagítják (29-35 o.). Fontosak az ezekből származó, a saját kutatásaiban alkalmazott következtetései: „az aktuális rövid távú gyermekvállalási szándék gondos mérlegelés eredménye: egy adott időpontban az emberek figyelembe veszik a cselekvés bizonyos aspektusait (beleértve az érzelmi, anyagi előnyöket és hátrányokat), az egyes szempontok személyes fontosságát, a

számukra fontos személyek gyermekvállalással kapcsolatos várakozásait, és végül a gyermekvállalás általuk érzékelt akadályait“ (35 o.). A később vázolt elméleti koncepcióját ezekre a felismerésekre alapozva fogalmazza meg.

3.) A szerző a jellegzetes magyarországi termékenységi magatartás értelmezéséhez és magyarázatához több adatbázist vont be elemzéseibe. *Leíró elemzésekhez a KSH által gyűjtött és rendszerezett, illetve a Human Fertility Database által közreadott népmozgalmi statisztikai adatokat, és a tízévente sorra kerülő népszámlálási adatokat használja. Oksági elemzéseire a szerző egy saját 2000-ben indult és máig tartó longitudinális követéses survey adatbázisát (Életünk fordulópontjai) és nemzetközi (Generations and Gender Survey, GGS) adatbázisát használja fel. Az attitűdök időbeli változását, négy ISSP adatgyűjtési hullám felhasználásával méri és aritmetikai dekompozíciós eljárással (Firebaugh 1996) elemzi. A gyermekvállalási szándékok és azok megvalósulását segítő és akadályozó tényezők feltárására, a prospektív adtok elemzésére logisztikus regressziót alkalmaz. Míg a hazai viszonyok elemzéséhez, az individuális ismérvek hatásának feltáráshoz a multinominális logisztikus regressziót, addig a nemzetközi összehasonlításhoz, a társadalmi környezet hatásainak feltáráshoz többszintű bináris logisztikus regressziót alkalmaz. A családpolitikai intervenciók hatásainak vizsgálatánál eseménytörténeti elemzéseket végez. (35-39 o.)*

A disszertációban leírt és a szerző elméleti megfontolásai alapján kiválasztott hiteles adatok releváns és új felismeréseket tartalmazó empirikus kutatási alapnak minősíthetők. A releváns adatok kiválasztása, ezek módszertani feldolgozása bizonyítják, hogy a disszertáció szerzője a nemzetközi szakirodalomban leírt és alkalmazott módszereket nemcsak, hogy ismeri, hanem ezeket alkalmazni és tovább fejleszteni is tudja.

4.) A demográfiai kutatások a múltban főként a *megvalósult* termékenységi magatartást elemezték, empirikus adatokkal dokumentálták és (részben) magyarázták. A szerző dolgozata első részében a demográfia tudományos hagyományának megfelelően maga is átfogóan és részletesen leírja és jellemzi a magyarországi termékenységi magatartás és családalapítás a rendszerváltás utáni tendenciáit (II. fejezet), megvizsgálja a gyermekvállalás főbb társadalmi, makroszintű összefüggéseit (III. fejezet). Többek között részleteiben elemezi, hogy az intézményi programok, különösen a családpolitikai intézkedések hogyan befolyásolták a szülővé, illetve a nagycsaládossá válást (VI. fejezet).

Szerző disszertációjának II. fejezetében az eddigi magyar kutatások eredményeinek összefoglaló, de részletekre is kitérő bevonásával differenciált képet vázol a termékenység és a családalapítás, rendszerváltás utáni trendjeinek új mintájáról. Ez önmagában is pozitívan értékelendő tudományos munka. De még lényegesebbek az ezekből levont következtetések.

Szerző tézise, hogy az elmúlt évtizedek folyamán Magyarországon és a többi posztkommunista országban (is) egy új termékenységi minta kontúrjai alakultak ki. A szakirodalom szerint a befejezett termékenységi arányszám csökkenése mellett egy termékenységi mintaváltás figyelhető meg, amelynek jellemzői: a.) a családalapítás halasztása, b.) a termékenység tartós csökkenése, c.) a gyermekvállalási magatartás növekvő heterogenitása /differenciálódása, és d.) a gyermekvállalás individualizálódása és pluralizálódása.

A szerző a szakirodalomban már ismert és elfogadott tézist részben a nemzetközi szakirodalomra megállapításaira utalva, részben saját empirikus kutatásainak eredményeivel meggyőzően bizonyítja. Megállapításaival a már ismert tudományos felismeréseket kiegészítve fejleszti tovább és gazdagítja.

5.) Eltérően a demográfia tradicionális kutatási modelljétől, de ezt kiegészítően a szerző a termékenységi magatartás elemzésénél a szociológiai kutatási perspektívák figyelembevételével kiemelt figyelmet fordít a társadalmi különbségekkel összefüggő termékenységi magatartás változásokra, ezek elemzésére és magyarázatára.

A szociológia elméleti perspektívájának és módszertani modelljének figyelembevételének, ezek alkalmazásának köszönhető többek között szerzőnek az a felismerése, hogy a.) „az új termékenységi minta iskolai végzettség szerint a rendszerváltás után sokkal differenciáltabb, mint a szocializmus idejét jellemző korai termékenységi minta“ (II. fejezet); hogy b.) az élettársi kapcsolatok terjedése nem a magas státuszúak körében, hanem az alacsony státuszúak körében indult el; és hogy c.) a családpolitikai intervenciókra az alacsony státuszúak és a magas státuszúak eltérő módon reagálnak, mind a szülővé válásról való döntésénél, mind további gyermek(ek) vállalásánál (VI. fejezet).

Új és az eddigi demográfiai eredményeket ugyancsak gazdagító megállapítása az, hogy az előnyösebb státuszúak gyermekvállalási szándékaikat a posztkommunista országokban nagyobb eséllyel tudják megvalósítani.

Fontos felismerésekhez vezet a magyarországi termékenységi magatartás kohorszspecifikus elemzése és ezek nemzetközi összehasonlítása (62-69. oldal) is, a

gyermektelenség alakulásának elemzése (70-73. o.) és a párkapcsolati formák változásának kihatása a termékenységi magatartásra.

Szerző a Magyarországon végzett termékenységi kutatásokat, ezek módszereit és eredményeit átfogóan és részleteiben ismeri és ezeket elméletek bevonásával kritikusán mérlegelni tudja, ezek alapján pedig koncepcionális jellegű, kutatásokat inspiráló következtetéseket tud levonni.

6.) A disszertáció VI. fejezetében a szerző a *társadalompolitikai programok* elemzése során arra a kérdésre keres választ, hogy “*egyres családpolitikai intézkedések hatására változik-e a gyermekvállalási magatartás, vagy sem*”. Tézise, hogy mivel a társadalom heterogén a különböző társadalmi csoportok a családpolitikai jellegű intézkedésekre *eltérően* reagálnak. A *családpolitikai* intézkedések hatását több magyarországi és nemzetközi és elemzés figyelembevételével tárgyalja. Megállapítja, hogy az eredmények ellentmondásosak. A *nemzetközi összehasonlító* vizsgálatok észben a termékenységi hatások korlátos voltát hangsúlyozzák, részben a mérhető pozitív hatását emelik ki

A dolgozat bizonyítja, hogy a volt kommunista országok *népesedéspolitikai* beavatkozásainak ország szintű elemzése is vegyes eredményekhez vezetnek. A pozitív hatásokra utaló eredmények inkább a rendszerváltozás előtti időszakra jellemzők, a rendszerváltozás utáni időszakra fókuszáló elemzések a kormányzati intézkedések hatástalanságára utalnak.

Szerző a 80-as évek utáni fejlődést vizsgálva megállapítja, hogy

a.) a “Bokor-csomag” idején a népesség iskolai végzettség szerint eltérő módon alkalmazkodott a családpolitikai intézkedésekhez. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők első gyermekvállalási hajlandósága a referenciaidőszakhoz képest a Bokros-csomag idején több, mint felére esett vissza.

b.) A gyermeknevelési támogatás (*GYET*) bevezetése viszont megnövelte az alapfokú végzettségűek nagycsaládossá válásának esélyét.

c.) Az adókedvezmény bevezetése ismét növelte a felsőfokú végzettséggel rendelkezők gyermekvállalási hajlandóságát. A közepes iskolai végzettségűek körében viszont a harmadik gyermek vállalásának esélye alig változott. Ezen eredmények szerinte egyértelműen a mellett szólnak, hogy az adókedvezmény bevezetésének volt termékenységi hatása, ám az (csak) a felsőfokú végzettségűek körében érvényesült.

d.) Megállapítja, hogy a harmadik gyermek időzítésében egyértelmű szerepe van a családtámogatási rendszer jellegének, a gyermekgondozás céljára igénybe vehető fizetett szabadság hosszának.

Hogy az intézkedések nem maradtak hatástalanok, abban magyarázata szerint a beavatkozás három jellemzőjének – komoly mértékének, célzottságának és kiszámíthatóságának – érdemi szerepe volt.

Ezek az empirikus kutatások eredményeivel megalapozott és bizonyított megállapítások nemcsak mint új tudományos felismerések méltatandók pozitívan, hanem fontos információk a családpolitikai intézkedések értékeléséhez is. Anélkül, hogy ezzel a szerző megállapításainak súlyát és fontosságát relativizálnám, megjegyzem, hogy hiányolom ezekben az elemzésekben a családpolitikai és a népességpolitikai intézkedések megkülönböztetését és ezek külön-külön elemzését. A népességpolitikai célok nem azonosak a családpolitikai célokkal. Ezek a hatások értelmezésénél és értékelésénél különböző “mérce” igényelnének.

7.) A demográfia kutatások hagyományain túlmutató, a demográfiai ismereteket új felismerésekkel gazdagító elemzések a szerző a gyermekvállalási szándékokra és azok megvalósulására vonatkozó új empirikus adatai, és ezek elméleti magyarázatai. A szerző disszertációjának IV. fejezetében részletesen bemutatja és értékeli a szándékok megfogalmazására, a szándékok realizálására, a szándékok és megvalósulásuk közötti szakadékra („fertility gap”) vonatkozó demográfiai, szociológiai és szociálpszichológiai szakirodalmat, ezek elméleti magyarázatait.

A gyermekvállalási szándékok és azok megvalósulására fókuszált elemzései szükségszerűen annak a kérdésnek megválaszolását követelik, hogy realizálódnak-e a gyermekvállalási szándékok, ha nem, kinél és miért nem. A szerző ezekkel a kérdésekkel részletesen foglalkozik, a válaszokat empirikus kutatásai eredményeként adja és elméletekkel magyarázza. Szerintem a téma elemzése a disszertáció egyik legkiemelkedőbb fókusza, a nemzetközi szakirodalmat is magyarországi új adatokkal gazdagító elemzés.

A szakirodalom megállapításaitól eltérő hipotéziseket kínál fel arra vonatkozóan, hogy kik azok, akik gyermekvállalási szándékukat a legnagyobb eséllyel tudják megvalósítani, továbbá hogy milyen okozati tényezők húzódnak meg a halasztás, a lemondás és az előrehozás mögött. Megállapítja, hogy „a fiatalabbak, az egygyermekesek, a házások mindkét nem esetében nagyobb eséllyel tudják szándékaikat megvalósítani. A férfiak körében fontos a munkahely megléte, az általános optimista beállítódottság, a nők esetében a párkapcsolat biztonsága, és a vallásosság szerepe kiemelkedő“.

A szerzőnek sikerült a nemzetközi szakirodalomban vitatott a „*társadalmi óra*” és a „*biológiai óra*” működésére vonatkozó elméleti feltételezéseket összehasonlítva elemezni. A „*társadalmi óra*” feltételezése szerint az idősebb nők és férfiak fogják nagyobb eséllyel megvalósítani gyermekvállalási szándékaikat, hiszen a szándék meg nem valósítása következtében végleg le kell mondaniuk a gyermekvállalásról, és ezért minden igyekezetüket annak szentelik, hogy szándékaikat mielőbb megvalósítsák. A „*biológiai óra*” koncepciója szerint a késői életkorban csökken az esély a gyermekvállalásra, így a szándékok valóra váltására is.

A szerző elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy a „biológiai óra” koncepciója jelenti a gyermekvállalási magatartások magyarázatának relevánsabb keretét. A szerző e tézise is elfogadható, ezt későbbi empirikus elemzéseinek eredményei is bizonyítják. Különösen az ezt okozati összefüggésekkel bizonyító új empirikus adatok, ezen adatok elemzése és elméleti keretbe helyezése az, ami egy új fejezetet nyit meg a szakirodalomban.

8.) A Generation and Gender Program (amelynek kidolgozásában szerző részt vett), az európai összehasonlítás lehetőségét is megteremti. Szerző (mint ahogy ezt ő is hangsúlyozza) Európában az elsők között volt, azzal, hogy élt a posztkommunista országok a nemzetközi összehasonlító elemzésekbe való bevonásának lehetőségével.

Disszertációjának egyik legfontosabb feladatának tekinti a termékenységi magatartás az országon belüli társadalmi szerkezeti különbségeknek figyelembevétele mellett a *társadalmi kontextus* szerepének európai összehasonlításban történő elemzését és magyarázatát. Az V. fejezetben 11 ország adatait felhasználva hasonlítja össze a nyugati és a posztkommunista országokat és elemzi a társadalmi kontextus azon dimenzióit, amelyek leginkább befolyásolják a gyermekvállalási szándékok valóra váltását.

Egyik legfontosabb megállapítása, hogy a posztkommunista kontextus a nyugati európai kontextushoz képest inkább *akadályozza a szándékok megvalósulását*. A posztkommunista országokban a nyugati országokhoz képest „*alacsonyabb a szándékok megvalósításának az esélye*“. Ezekben az országokban a gyermekvállalási szándék valóra váltásának mintegy *fele akkora esélye van*, mint a nyugati országokban. „*Más szóval: a három éven belül tervezett gyermekvállalási szándékok sikertelensége Európa keleti felén több mint kétszer olyan magas, mint nyugati felén*”.

A szerző feltételezi és kutatásaival bizonyítja, hogy a „szándékok megvalósulásának a társadalmi körülményekkel összefüggő *csoportspecifikus akadályai* vannak” és részletesen

bemutatja, hogy milyen társadalomszerkezeti tényezők húzódnak meg a halasztás, a lemondás és az előrehozás mögött.

Ezek a megállapítások és főleg ezek okozati összefüggéseknek az empirikus bizonyítása nemzetközi összehasonlításban is új tudományos felismeréseket tartalmaznak.

9.) A nemzetközi szakirodalom figyelembevételével a szerző részletesen foglalkozik a gyermekvállalási *új trendjeit* magyarázó elméletekkel. Kiemelten vitatja, hogy alkalmazható-e a posztkommunista termékenységi átmenet értelmezésére a nemzetközi szakirodalomban is általánosan elfogadott ún. "második demográfiai átmenet elmélete" ("second demographic transition (SDT) theory"). Elemzéseinek meglepő következtetése, hogy a második demográfiai átmenet elméletének magyarázó feltételei "*nem relevánsak* a Magyarországon és más szocialista országok megváltozó termékenységi viszonyinak értelmezésében". Elemzéseinek eredményei tehát nem állnak összhangban a „második demográfiai átmenet” elméletével. Nemcsak Magyarország esetében kérdőjelezi meg az SDT elmélete magyarázó feltételezéseinek relevanciáját, és alkalmazhatóságát, hanem általában is kételyeket támaszt ezen elméleti keret vajon mennyire alkalmas a posztkommunista országokban tapasztalt folyamatok magyarázatára. Az elmélet értékelése során a szerző elfogadja Sobotka és társai (2003) megkülönböztetését, akik szerint az SDT egy *leíró és egy magyarázó részből* áll. A *leíró rész* számba veszi a *termékenység és a párkapcsolati viszonyok* legfontosabb új jelenségeit. Az elmélet *magyarázó feltételezései* az értékváltozásoktól függő magatartásokat magyarázzák.

A szerző tézise, hogy a második demográfiai elmélet leíró eleme, a párkapcsolati magatartás és a termékenység új jelenségeinek jellegzetesség elemzésénél Magyarországon, és a posztkommunista társadalmakban általában is releváns.

De a családi és a nemi szerepelvárások átalakulását tekintve a szerző megítélése szerint a magyarországi adatok cáfolják az SDT magyarázó feltételezéseit, különösen az elmélet által feltételezett értékváltozás szerepét. "A nemi szerepelvárásokat illetően a rendszerváltozás kezdeti időszakában *periódushoz kapcsolódó konzervatív fordulat* következett be, amit aztán egy lassú visszarendeződés követett. Míg 1994-ig a vélemények a familizmus megerősödése irányába mutattak, addig azt követően a nemi szerepek liberalizálódása, a nem hagyományos családi viszonyok támogatottságának növekedése irányába mutatnak. Ugyanakkor az 1998 és 2013 közötti 25 évet átfogó időszakban az szerepelvárások támogatottságában összességében *minimális változás* következett be."

Magyarországon a rendszerváltozás korai időszakában a kohorszhatás nem semlegesítette a családi attitűdök változásában megnyilvánuló konzervatív elmozdulást. Az 1988 és 1994 közötti időszakban családi attitűdök egyértelműen a *hagyományos családeál támogatottságának megerősödését* jelzik. A szerző kutatási eredményein alapuló megállapításai azon kutatási eredményeket erősítik, amelyek elutasítják, hogy a rendszerváltozás utáni időszakban az értékekben mélyreható modernizálódás következett volna be. Ezzel szemben a rendszerváltozás korai időszakban megerősödtek a materiális, biztonság iránti igények.

Az SDT nyugati országokra jellemző háttérfolyamatait a posztkommunista országokban jellemző folyamatokkal összehasonlítva a szerző arra a következtetésre jut, hogy “a posztkommunista országokat a nyugati országoktól eltérő, azokkal élesen szemben álló tendenciák jellemezték

Ezt ő következőképpen indokolja:

„>A rendszerváltást követő újra-tradicionalizálódás *szemben áll* azokkal az elképzelésekkel, amelyek a SDT elmélet szerint a termékenységi modellváltás beindításában és folyamatában a liberális, posztmodern értékek terjedését feltételezik.

>A gyermekvállalási szándékok a volt kommunista országokban megfigyelhető alacsony szintű realizálása döntően abban gyökerezik, hogy a szándékokat formáló attitűdök és normarendszer, és a gyermekvállalás objektív körülményei *eltérő ütemben változtak és változnak*. Míg az attitűdök lassan, komótosan, addig a gyermekvállalás objektív körülményei gyorsan változtak és

— mélyreható minőségi és mennyiségi változások következtek be a munkapiacra, és folyamatos a munkapiaci bizonytalanság;

— a globalizációba való félperiferiális bekapcsolódás az átlagnál nagyobb gazdasági kilengéseket okoz;

— bizonytalanság és kiszámíthatatlanság jellemezte a jóléti intézményrendszert;

— az újonnan keletkező előnyös helyzetek lehetőséget teremtve ösztönözték, a bezáródó pozíciók pedig kikényszerítették az intenzív státuszmobilitást.”

A szerző elméleti következtetése: “Amikor a lassan változó attitűdök és normák által is kondicionált termékenységi szándékok megvalósítására sor kerülhetne, és az érintettek elképzeléseiket összevetik az aktuális, gyorsan változó körülményeikkel, akkor észlelik eredeti elképzeléseik és az aktuális körülmények közötti *disszonanciát*. Mindez a rövid távú (három éven belüli) gyermekvállalási szándék módosításához (halasztás, lemondás), a termékenység átmeneti, vagy végleges csökkenéséhez vezet.” A rendszerváltás kezdeti

időszakában jellemző *jóléti helyzet és fogyasztói igények*” élesen szemben állnak azokkal a viszonyokkal, ami a nyugati országokat a 60-as évek közepétől jellemezte....., ami az SDT szerint a demográfiai magatartásváltozás mozgatórugója”.

Ezek a leíró eredmények nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalom szempontjából megítélve is új eredményeknek minősíthetők, amelyek részben kiegészítik, részben módosítják az eddig ismereteket.

Következtetése: a népszerű, sokak által értelmezési keretként használt SDT magyarázó sémáját a posztkommunista országok esetében *másik elméleti modellel* kell felváltani.

Ez a következtetés elfogadható a posztkommunista országokban az elmúlt évtizedekben tapasztalt trendek retrospektív magyarázatánál. De megkérdőjelezhető, hogy ez “csak” egy időbeni, megkésett, “fékezett”, átmeneti fejlődés, vagy a nyugati országoktól elkülönülő társadalmi struktúra következménye. Kérdés tehát az, hogy a vázolt trendeknél a posztkommunista országokban egy “cultural lag” jellegű fejlődéssel, vagy a társadalomszerkezettel összefüggő stabil különbségekkel számolhatunk-e.

Elfogadom téziséit, miszerint a posztkommunista országokban nem az agyagiaktól való elfordulás, nem a posztmaterialista értékek felé való fordulás, hanem az alapvető anyagi és biztonságigények kielégítése motiválta az egyének cselekedeteit. Elfogadom a következtetését is: “A második demográfiai átmenet elméletének(SDT) magyarázó feltételezései nem relevánsak a Magyarországon és más volt szocialista országok megváltozó termékenységi viszonyinak értelmezésében”.

De vitatható, hogy ez a megállapítás csak az elmúlt évtizedekre érvényes-e, mint egy egyszeri a múltra érvényes retrospektív magyarázat, vagy ez egy hosszabb távú, az 50-es és 60-as évek adottságait is tematizáló fejlődés, amely így a várható jövőbeli trendekre is általánosítható magyarázatként szolgálhat. A kérdés tehát az, hogy a megállapított okozati adottságok, mint társadalomszerkezeti, a termékenységi magatartást befolyásoló körülmények egy átmeneti időre (a rendszerváltás utáni évtizedekre) jellegzetesek (érvényesek), vagy mint társadalomszerkezeti adottságok stabilok, amelyek a következő évtizedekben is a várható trendeknek stabil, strukturális kereteit fogják képezni. Megvitandó ennél a trendnél, hogy hosszabb távlatban egy konvergens vagy divergens fejlődési iránnyal van-e dolgunk.

10.) A szerző a továbbiakban egy a termékenységi magatartás a magyarországi adottságok közötti fejlődésének magyarázatára alkalmas, az *SDT elmélettől eltérő magyarázatot* keres. Szerinte a Magyarországon megfigyelhető társadalmi változás *aszinkron* volta a társadalmi “anómia” értelmezési modelljének alkalmazását teszi lehetővé ill. ajánlatossá.

Kutatási eredményei az intenzív társadalmi dinamikára, a társadalmi változások aszinkron voltára, és az ebből adódó társadalmi *anómia létrejöttére* utalnak és mint sajátos környezeti tényezőkre hívják fel a figyelmet.

Tézise, hogy ezek a sajátos környezeti tényezők meghatározó szerepet játszanak a posztkommunista országokban tapasztalható *elmaradásában* a gyermekvállalási szándékok megvalósításának, így az ebből is következő (átmenti és tartós) *termékenységcsökkenésben*. Ezt a szerző elsősorban a *nem szándékolt halasztás és lemondás* értelmezésénél tartja különösen fontosnak. Szerinte a posztkommunista termékenységi átmenet értelmezésében egy „többszólamú magyarázatra” van szükség.

Tézise, hogy össze kell hangolni kell azokat a magyarázatokat, amelyek a *szándékolt* halasztást teszik értelmezhetővé, és azokat, amelyek a *nem szándékolt* halasztásra és az elmaradásnak folyamatos adaptációjához adnak értelmezési keretet.

Az új, heterogén termékenységi minta kialakulásában központi szerepet tulajdonít a *szándékok valóra váltása elmaradásának*, és a *szándékok folyamatos adaptációjának*.

Egyetértek a szerző azon tézisével, hogy a nem szándékolt halasztásnak más okozati összefüggései vannak, mint a szándékos halasztásnak és ezért okozati összefüggésekkel, más elméletekkel kell a megfigyelt trendeket magyarázni. Szerintem ez a megállapítása és javaslata a tudományos vitákat gazdagítja, az empirikus kutatások fókuszát új és jó irányba tereli.

A szerző kiemelt tézise, hogy a *gyorsan és kiszámíthatatlanul változó körülmények* (piaci dinamika, intézményes változások) a gyermekvállalási döntéseket, a gyermekvállalási szándékok megvalósítását *hátrányosan* befolyásolják. Szerinte a változó gazdasági és társadalmi körülmények viszont a gyermekvállalási célok folyamatos módosítását és újra tervezését igénylik. De ugyanakkor a posztkommunista az országokban a (relatív stabil) “*normatívákban*” megjelenő hagyományos, gyermekcentrikus ideák és elképzelések uralkodnak, amelyek túlzott optimizmusnak engednek teret a gyermekvállalási szándékok megfogalmazásában.

A szerző tézise, hogy ezek a posztkommunista országokban megfigyelhető társadalmi adottságok *kumulatív* jellegű hatása az *anómia* elméleti koncepciójának alkalmazását javasolja, ígéretesnek tűnik, különösen a gyermekvállalási szándékok sikertelenségének a magyarázatánál.

A szerző szerint az anómia elmélet alkalmazása többek között lehetővé teszi annak a kérdésnek megválaszolását, hogy “miért nagyobb az esély a szándékok nem teljesülésére, következésképpen miért alacsonyabb a termékenység a posztkommunista országokban. Ez az elméleti megközelítés azonban szükségessé teszi az egyéni értékek, orientálódások és attitűdök bevonását a kutatási modellbe. A szerző fontos tézise, hogy ezen elméletek keretein belül a demográfiai elemzésekben Magyarországon is érvényesíteni szükséges az *értékek*, *attitűdök*, *a kulturális rendszer elemeit* gyermekvállalási trendek empirikus elemzésénél.

Ezt a tézisé is elfogadom és a további empirikus eredményeinek alapján bebizonyítottnak értékelem.

További tézise, hogy az anomia-elmélet kérdésfeltevéseit követő empirikus elemzések nemcsak a magyarországi termékenységi magatartás új értelmezését teszik lehetővé, hanem a posztkommunista országokban megállapított gyermekvállalási tendenciák értelmezésére eddig alkalmazott elméletek *magyarázó relevanciájának megítélését*, azok magyarázó erejének vizsgálatát és értékelését is. Segít ugyanis eldönteni, hogy melyik elméletek minősíthetők relevánsnak a magyarországi, illetve a posztkommunista termékenységi mintaváltás magyarázatában.

A szerző e következtetését is elfogadom, de csak egy kiegészítő megjegyzéssel. Az anómia-elmélet alkalmazása a termékenységi magatartás vizsgálatokor valóban eddig nem tematizált, új és releváns összefüggésekre hívja fel a figyelmet. De kérdéses az, hogy az említett társadalmi kontextusok megfelelnek-e az anómia elmélet képviselői által megnevezett kritériumoknak. E. Durkheim elmélete szerint, ha a hagyományos és érvényes társadalmi normák fellazulnak, a magatartást szabályozó erejük csökken, új normák viszont nem váltják fel őket, akkor ennek céltalanság, irányvesztettség azaz „anómia“ lesz a következménye Szerintem kérdéses, hogy az anómia-elmélet alkalmazásának feltételei minden tekintetben felismerhetők-e a vizsgált termékenységi magatartásnál. Az egyéni döntések lehetőségei (szülővé válás/ vagy nem; egy gyermek/ vagy több; a gyermekek születése halasztással/ vagy nem, stb.), a posztkommunista országokban is kulturálisan legitimált és elfogadott társadalmi opciókat jelentenek. Kérdéses, hogy a fejlett nyugati országokban érvényes normáktól eltérő egyéni döntések a posztkommunista

országokban a termékenységi magatartást szabályozó normák lazulásához, vagy éppen ellenkezőleg ezek szigorodásához, vagy pedig esetleg ezek differenciálódásához, polarizálódásához vezetnek-e? A szerző ezeknek az összefüggéseknek tematizálásánál „csoportspecifikus“ különbségekről számol be.

Bírálatom összegezve: Figyelembe véve a mű igényes tudományos célkitűzését, innovatív kérdésfeltevését, a dolgozatban felhasznált adatok relevanciáját, az alkalmazott kutatási módszerek megfelelő kiválasztását és alkalmazását, az eredmények újdonságát, a kapott eredmények elméleti megalapozottságú magyarázatait és az ezekből levont tudományos, jövőbeni kutatásokat serkentő következtetéseket javaslom a doktori művet nyilvános vitára. A doktori munka eredményeit elegendőnek tartom a MTA doktori cím megszerzéséhez.

Vaskovics . Laszlo

Bamberg, 30.01. 2020